

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ZÜLFİYYƏ FƏXRƏDDİN QIZI ƏLİBƏYOVA

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASININ ORFOQRAFİK VƏ
ORFOFONİK MƏSƏLƏLƏRİ

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ –2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Qara İbrahim oğlu Məşədiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Baxşiyeva Tünzalə Lətif qızı**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Hüseynova Həcər Emin qızı
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slayyan Universiteti Müasir
Azərbaycan dili kafedrası**

Müdafiə “_07_” _06_ 2016-cı il tarixdə saat ___-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, V mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_”_ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi

Mövzunun aktuallığı. Xüsusi adların strukturu, mənşəyi, adlandırma xüsusiyyətləri, yayılma arealı və onlarla bağlı bir çox digər məsələlər həmişə linqvistik tədqiqatlarda diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə bir cəhət onomastik vahidlərin ictimai-tarixi prosesin məhsulu olub keçmişin izlərini özündə mühafizə etməsi, insan cəmiyyətinin, insanlararası münasibətlərin inkişafının qaranlıq tərəflərinə işıq salması, tarixi həqiqətləri üzə çıxarması ilə birbaşa bağlıdır. Onomastik vahidlər dilin lüğət tərkibində xüsusi lay təşkil edir. Dilin ümumi lüğət fonduna daxil olan bu vahidlər ayrıca toplanır, xüsusi lüğətlərdə, ensiklopedik toplularda izah və şərh olunur. Bu baxımdan onomastik vahidlərin düzgün yazılış və tələffüz normaları orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarında ümumi şəkildə ifadəsini tapır. Onomastik vahidlər fərqli adlandırma prosesinin məhsuludur, onların ifadə və məzmun planları arasında əlaqənin spesifik cəhətləri vardır. Xüsusi adların semantikasını ilə adlandırılan arasında birbaşa əlaqələr bu adların növlərindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə təzahür edir. Onomastik vahidlərin bir növü olan şəxs adları, soyadlar rəsmi qeydə alınsa da, onların seçilməsində məcburiyyət yoxdur. Onomastik vahidlərin digər bir qismi (toponim, hidronim, oykonim və s.) rəsmi orqanlar tərəfindən qəbul və təsdiq olunur. Bir sıra xüsusi adlar (ləqəblər, məhəllə, bulaq adları və s.) lokal səciyyəli olub tənzimlənməyən nominasiya məhsulu kimi formalaşmış sabitləşir. Qeyd olunan cəhətlər onomastik vahidlərin həm yazılış – orfoqrafiya, həm də tələffüz (orfoepiya və orfofoniya) normalarının spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Məlumdur ki, onomastikaya dair kifayət qədər tədqiqatlar aparılmış və onların bəzilərində xüsusi adların yazılış və tələffüz məsələlərinə müəyyən qədər yer verilmişdir. Onomastik vahidlərin normalaşdırılması məsələləri həllini tapsa da, Azərbaycanda onomastik vahidlərin orfoqrafiyası və orfofoniyası xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Onu da qeyd etmək ki, xüsusi adlar həm sinxron, həm diaxron aspektdən öyrənilir. Bu baxımdan Azərbaycan onomastikası zəngin və rəngarəng bir sistemə malikdir. Bu günə qədər aparılmış tədqiqatlarda bu sistemin bir çox mühüm məsələləri həllini tapmış, ciddi araşdırmalar aparılmış, onomastik vahidlər, əsasən toplanmış təhlilə cəlb edilmişdir. Azərbaycan alimlərindən A.M.Qurbanov, B.Ə.Budaqov, A.A.Axundov, Ə.Hüseynzadə, T.İ.Hacıyev, S.N.Mollazadə, R.M.Yüzbaşov, Ş.Sədiyev, K.Əliyev, T.M.Əhmədov, Q.İ.Məşədiyev, Q.Ə.Qeybullayev, N.Ə.Əsgərov,

İ.M.Bayramov, F.R.Xalıqov, R.H.Eyvazova, T.L.Baxşıyeva, H.E.Hüseynova, E.S.İnanc, R.Z.Əliyeva və başqaları onomastikaya dair dəyərli tədqiqatlar aparmışlar. Mövcud tədqiqat işlərinin, araşdırma və təhlillərin nəticələri göstərir ki, onomastik vahidlər zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Belə dəyişmələr həm intralinqvistik, həm də ekstralinqvistik amillərlə şərtlənmişdir. Qədim dövrlərdə adların qeydə alınmaması, yazının yaranması ilə paralel adların yazılışının tənzimlənməsi məsələsinin qoyulmaması onomastik vahidlərdə variantlılığa yol açmış, bir çox adlar dəyişərək əvvəlki formasını itirmişdir. Belə adların mənşəyi hazırda etimoloji təhlil yolu ilə aydınlaşdırılır. Mövcud orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları onomastik vahidlərin yazılış və tələffüz məsələlərini tam şəkildə əhatə edə bilmir. Bu sahədə mübahisəli məsələlər, yazılış və tələffüz variativliyi aşkar müşahidə edilir.

Onomastik vahidlərin istər orfoqrafiyası, istərsə də tələffüzü məsələlərinin dəqiqləşdirilməsi hazırda Azərbaycan dilçiliyinin vacib məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, linqvistikada orfoepiya ilə yanaşı, orfofonik tədqiqatlar da aparılır. Azərbaycan dilçiliyində orfofoniya məsələləri son dövrdə ortaya atılır və tədqiq olunmağa başlanılır. Onomastik vahidlərin orfofonik xüsusiyyətləri bu günə qədər, demək olar ki, heç öyrənilməmişdir. Bu cəhət orfoepiya ilə orfofoniyanın müqayisəli aspektdə şərhini də aktuallaşdırır. Orfoepiya ilə orfofoniya münasibətlərinə aydınlığın gətirilməsi dilçiliyimiz qarşısında duran və həllini gözləyən məsələlərdən biridir.

Nəhayət, onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfofonik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması hər iki istiqamətdə normativ qaydaların yaradılması üçün əsaslı zəmin yarada bilər. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri də bununla bağlıdır.

Tədqiqatın obyektı. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi tədqiqatın obyektidir.

Tədqiqatın predmeti. Onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfofonik məsələləri tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilinin onomastik vahidlərinin orfoqrafik və orfofonik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq və mövcud orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının onomastik vahidlərə tətbiqini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– orfoqrafiyanın ümumi nəzəri məsələlərinin onomastikada tətbiqini öyrənmək;

– onomastik vahidlərin müxtəlif növlərinin orfoqrafik

xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

– mürəkkəb onomastik adların orfoqrafik (bitişik, ayrı və defislə yazılışı) məsələlərini aydınlaşdırmaq;

– onomastik vahidlərin yazılışında tarixən baş vermiş dəyişmələrin səbəblərini aşkarlamaq;

– onomastik vahidlərin yazılışının normalaşdırmaq məqsədilə mümkün orfoqrafik qaydaların təhlilini vermək;

– onomastik vahidlərin fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

– orfoepiya ilə orfofoniyanın müqayisəli təhlilini vermək, oxşar və fərqli cəhətlərini açmaq;

– Azərbaycan dilinin onomastik vahidlərinin orfoepik və orf fonik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

– Azərbaycan dilinin onomastik vahidlərində səsdüşümü, səsartımı və səs əvəzlənməsi məsələlərinin səbəblərini araşdırmaq;

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün təsviri, tarixi-müqayisəli, etimoloji metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat diaxron və sinxron aspektdə aparılmışdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiyada Azərbaycan onomastik vahidlərinin orfoqrafiyası və orf foniyası məsələləri ilk dəfə tədqiqata cəlb olunur. İşdə xüsusi adların orfoqrafiyasında müşahidə olunan tarixi dəyişmələrin baş vermə səbəbləri, onları doğuran intralinqvistik və ekstralinqvistik amillərin aşkara çıxarılmasına yeni elmi-nəzəri planda baxılmışdır. İlk dəfə olaraq fonemlərin leksik vahid daxilindəki tələffüz normaları deyil, nitq prosesində tələffüz normalarının aydınlaşdırılması problem kimi qoyulmuş və onların bir-birinə qarşılıqlı təsiri məsələsi geniş şəkildə araşdırılmışdır .

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri onomastik vahidlərin nəzəri planda fonetik tərkibə və onomastik vahid daxilindəki fonemlərin mövqələrinə görə etimoloji təhlili üçün yeni imkanlar açır.

Tədqiqatın nəticələri əsasında onomastik vahidlərin orf fonik lüğətlərinin hazırlanması, habelə orf fonik qaydaların, həmçinin orfoqrafik qaydaların işlənməsi imkanı yaranmışdır. Dissertasiya işindən onomastik vahidlərin orfoqrafik və orf fonik lüğətlərinin hazırlanması zamanı yararlanmaq olar. Kənd və şəhər adlarının qəbul və təsdiq olunması üçün işin nəticələri əsasında praktik tövsiyələr hazırlamaq mümkündür. Tədqiqat üzrə xüsusi seminarlar aparmaq, dərslər vəsaitləri hazırlamaq üçün faydalanmaq olar.

Müəfifəyə təqdim olunan əsas müddəalar:

1. Azərbaycan onomastik vahidlərinin orfoqrafiya qaydaları mövcud orfoqrafiya qaydaları əsasında işlənib hazırlanmalıdır;

2. Azərbaycan onomastik vahidlərinin orfoqrafiyasının bilavasitə xüsusi adlarla bağlı olan fərqli cəhətləri bu adların semantik, eləcə də struktur xüsusiyyətləri ilə bağlıdır;

3. Onomastik vahidlərin orfofonik xüsusiyyətlərinin təhlili qədim poleotoponimlərin etimologiyasını açmaq üçün əlavə imkanlar yaradır;

4. Onomastik vahidlərin orfoqrafiyası və orfofoniyasında meydana çıxan yeni cəhətlər həm intralinqvistik, həm də ekstralinqvistik amillərlə şərtlənir.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Tədqiqat işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. İşdə əldə olunmuş nəticələr barədə müxtəlif elmi konfranslarda məlumat verilmişdir. Dissertasiya mövzusu üzrə 5 tezis və 5 məqalə çap edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunmuş, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar irəli sürülmüş, aprobeiasyası və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

“Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin orfoqrafik xüsusiyyətləri” adlanan birinci fəsildə orfoqrafiya qaydalarının dilin lüğət tərkibini təşkil edən fərqli leksik laylara tətbiqinin nəzəri aspektləri öyrənilir, onomastik vahidləri yazılışının normalaşdırılmasının əsas xüsusiyyətləri aşkara çıxarılır. Onomastik vahidlərin təsnifinə əsasən ayrı-ayrı qruplarda birləşən xüsusi adların formalaşması, onların yazılış qaydalarının müəyyənlişməsi məsələləri araşdırılmışdır.

Erkən dövrlərdə katib və xəttatlar yazını öz bildikləri kimi qələmə almışlar, nəticədə yazıya subyektiv münasibət formalaşmışdır. Bu baxımdan qədim yazılı abidələrdə yazılışda fərqlilik müşahidə olunur, eyni zamanda, bununla əlaqədar oxuda da fərqlər üzə çıxır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına yazılmış tarixi-coğrafi qeydlərdən birində oxuyuruq: “Şirokuz” (onuncu boyda işlənmişdir), mühüm etnotoponimləridən biridir. V.V.Bartold “Şerüküz”, O.Ş.Gökyay və E.Rossi “Şürük”, M.H.Ergin “Şiroquvən” (şirakavan), H.M.Araslı “Şerük”,

Ş.A.Cəmsidov “Şəur” oxumuşlar.”¹

Orfoqrafiya sözlərin bütün qrammatik formaları üçün vahid yazı qaydaları müəyyənləşdirir. “Orfoqrafiya yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışını tənzimedicilə qaydalar sistemidir”². Orfoqrafiyanın elmi şəkildə öyrənilməsinə ayrı-ayrı dillərdə fərqli dövrlərdə başlanmışdır. Müasir dövrdə orfoqrafiya artıq dilçilikdə ayrıca bir istiqaməti təşkil edir.

Yüksək yazı mədəniyyəti ancaq orfoqrafiya qaydalarının sabitliyi, möhkəmliyi və xəlqiliyindən asılıdır. “Vahid tələblərə cavab verən yazı olmadan müxtəlif yerlərdə müxtəlif cür səslənən adi danışığı nitqinin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi sayılan yazılı nitqə çevirmək olmaz. Orfoqrafiya təlimi ədəbi tələffüzlə, orfoepik normalarla qarşılıqlı əlaqədə getməlidir”³.

Dildə ayrıca leksik lay təşkil edən xüsusi adların düzgün yazılışı son dərəcə vacibdir. “Belə adların bir çoxu qədim xalqların və qədim dillərin, eləcə də müəyyən tarixi hadisələrin soraqçısı olaraq qalır. Həmin adların müəyyən bir qismi ictimai-iqtisadi həyat şəraiti ilə əlaqədar dəyişsə də və biri digəri ilə əvəz olunsada, böyük bir qrupu konkret bir ərazidə tarixən mövcud olmuş və hazırda mövcud olan xalqların tarixi keçmişini-mədəniyyətini, ictimai və sosial vəziyyətini, adət-ənənəsini, eləcə də dillərinin aradan çıxmış, arxaikləşmiş müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır”⁴.

Orfoqrafiya prinsipləri əsasında yaradılan qaydalar dilin müxtəlif leksik laylarına aid sözlərə, o cümlədən də onomastik vahidlərə fərqli şəkildə tətbiqini tapır.

Orfoqrafiyada fonetik prinsip qrafem tərkibli yazının meydana gəlməsinin ilk dövrlərində geniş tətbiq olunmuşdur. Dildə baş verən tarixi dəyişmələr fonetik və morfoloji prinsiplərin vəhdətdə istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur.

Orfoqrafiyanın morfoloji prinsipi leksik və qrammatik mənə bağlılığını ehtiva edir. Morfoloji prinsipdə birləşmə prosesində morfemdəki səs dəyişmələri nəzərə alınır.

¹ Əlizadə S.Q. Kitabi-Dədə Qorqud.Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, s.264

²Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya),1- ci hissə, Bakı: Maarif, 1984, s.267

³ Xəlilova Z.X. Orfoqrafiya təliminin tədrisi metodikası // Filologiya məsələləri. Bakı: 2013, №6, s.57

⁴ Əhmədov T.M. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı: ADU, 1985, s.3

Orfoqrafiyada fərqləndirici prinsip geniş tətbiq olunmur. Bu prinsip omonimlərin yazılışı ilə bağlılığa malikdir. Qeyd olunan prinsip əsas deyil, yardımçıdır.

Tarixi-ənənəvi prinsip sözün vaxtı ilə qəbul edilmiş yazılış ənənəsini saxlamağı nəzərdə tutur. Söz dilə aid mənbələrdə, abidələrdə yazıldığı formasını saxlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu prinsip birbaşa onomastik vahidlərin yazılışında mühüm rol oynayır, bu səbəbdən tədqiqata cəlb etdiyimiz mövzu ilə əlaqədardır .

Azərbaycan toponimlər sisteminin maraqlı və işlək qollarından birini də etnotoponimlər təşkil edir. Onların yaranma yollarının, semantikasının, eləcə də orfoqrafiyasının araşdırılması dilçilik elmində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrümüzdə qədər öz varlığını qoruyub saxlaya bilmiş bu adlar tarixin sirlərini açmaqda böyük rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tayfa adlarının yazılışı və tələffüzündə tarixi-ənənəvi prinsipin gözlənilməsi vacibdir. Çünki belə onomastik vahidlərin yazılışı zaman-zaman dəyişmiş, səs əvəzlənməsi, səs artımı, səs düşümü kimi hadisələr baş vermişdir. Məsələn, Əfşar etnonimi yayılma yerlərinə görə müxtəlif cür səslənir. Etnonimin *avşar*, *afşar*, *ovşar*, *afşar* kimi deyiliş və yazılış formaları, fonetik variantları mövcuddur.

Bəzən müxtəlif xəritə və atlaslarda, habelə, antik mənbələrdən tutmuş müasir dövrümüzdə qədər olan ədəbiyyatlarda eyni coğrafi adın müxtəlif yazılış variantlarına rast gəlinir. Məsələn, Araz çayının – Uras, Rass, Appas, Rude-Aras, Eraks; Tərtər çayının – Trtu, Turtur, Turtu; Kür çayının – Kor, Kir, Əl-Kuri, Kurmux, Kurax, Kura, Kurqur kimi yazılışları mənbələrdə qeydə alınmışdır. Belə olan halda həmin xüsusi adın etimologiyasını vermək çətindir.

Tarixi mənbələrdə qeydə alınan toponimlərin tədqiqi bir də ona görə zəruri hesab olunur ki, bu adların bir çoxu daimi deyildir. Müəyyən tarixi dövrdə adların dəyişməsi (məna və orfoqrafiya baxımından) mümkündür. Müəyyən səbəblərdən bu və ya digər onomastik vahid müxtəlif variantlarda yazılır, müxtəlif formalarda tələffüz olunur. Odur ki, tarixi-tipoloji istiqamətdəki tədqiqatlar toponimlərin təhlilində müxtəlif dillərə aid materialların elmi əsaslarla tutuşdurulmasını və qarşılaşdırmasını tələb edir. Məsələn, Hadrut sözünün təhlilini vermiş Q.Məşədiyev onun yazılışını və səslənməsini diqqət mərkəzinə çəkmişdir. “Qədim türk xalqlarında “kat, qat” sözü sahə, bölük, aralıq yer mənası bildirir və “ur” və “or” dan törəmədir. “Or” isə yer, meşə mənasını bildirir. Bu fikirlərdən belə məna çıxır ki, “Ur” tayfasının yaşadığı, yerləşdiyi yer, sahə anlamındadır.

Yazılışın sözü qədim variantlarında verilməsi əsas faktır.”¹ Düşünmək olar ki, sözü ilk variantında sonradan k-q, q-x, x-h səs əvəzlənməsi baş vermiş, ad *Hadrut* şəklinə düşmüşdür.

Onomastik vahidlərin orfoqrafiyasında tarixi-ənənəvi və etimoloji prinsiplərə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası dil tərkibinə görə (çoxdillik və etnik müxtəliflik səbəbi ilə) mürəkkəb onomastik mənzərəyə malikdir. Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılarla yanaşı onlarca xalqın nümayəndələri yaşayır. Bu səbəbdən də təbiidir ki, ölkəmizdə bir çox müxtəlif və mürəkkəb onomastik vahidlər meydana çıxmışdır.

Məlum olduğu kimi, onomastik leksikanın bir hissəsi olan antroponimlərə şəxs adları, soyadları, fəmiya, təxəllüs və ləqəblər daxildir. Şəxs adları dilin ad sistemində mühüm yer tutur, onun lüğət tərkibinin xüsusi layını yaradır. Bu layda müxtəlif dil sistemlərinin ünsürləri (monqol, ərəb, fars, yəhudi və s.) hifz olunmuşdur.

Azərbaycan dilində şəxs adlarının 8 üsulla düzəlməsi qeyd olunur.² Antroponimlərdən danışarkən mütləq hər bir adın mənasına, mənşəyinə, düzgün yazılışına fikir vermək lazım gəlir. Çünki şəkilçi artırılması yolu ilə, fonetik dəyişmələrlə, eləcə də iki sözü birləşməsi ilə şəxs adlarının yaranması artıq ənənə halını almışdır. Məsələn, “Abbas” adına başqa adlar əlavə etməklə mürəkkəb adlar yaradılmışdır. *Əliabbas* (düzgün yazılış) - tələffüzdə Əlabbas// Əlapbas// Əlapbaz; *Abbasqulu* (düzgün yazılış) - tələffüzdə Abasqulu//Apbasqulu//Apbasquli; *Abbasmirzə* (düzgün yazılış) - tələffüzdə Abasmirzə//Apbasmirzə və s. Dilimizdə *Abaz*, *Abas*, *Abasət* adları da var.

Dilimizin çəxs adları sistemində çoxkomponentlilik tarixən kişi adlarında özünü daha çox göstərir. Mürəkkəb adlarda ən çox işlənən leksik vahidlərdən bir də “mirzə” sözüdür. “Orfoqrafiya lüğəti”ndə göstərilir ki, mirzə, hacı, şeyx, seyid, şah, soltan, ağa, bəy, bəyim, xan, xanım və s. sözlər rütbə, ləqəb, və titul bildirib sözlərdən əvvəl gəldikdə böyük, sözlərdən sonra gəldikdə isə kiçik həriflə yazılır: məsələn, Şah İsmayıl, Abbas mirzə, Abbasqulu ağa, Hacı Qara, Mirzə Fətəli, Şeyx Nəsrullah, Şah İsmayıl, Soltan Mahmud, Nadir şah, Heyran xanım.³

¹ Məşədiyev Q.İ. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili (Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi (SMOMPK) əsasında. Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 123-124.

² Həsənov H.Ə. Söz və ad. Bakı: Maarif, 1984, s.69

³ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, s. 11

Deməli, “mirzə” sözünün komponent olaraq işləndiyi mürəkkəb adlarda bitişik yazılmalıdır. Lakin bu gün də mətbuatda, internetdə nədənsə Abbasmirzə adının yazılışı fərqli verilir. Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev antroponimlərində də bəy sözü titul olduğundan ayrı yazılmalıdır. Q. Kazımov göstərir ki, “Bu sözlər xüsusi adlara bitişik yazıldıqda rütbə, titul, ləqəb bildirməz; deməli, həm xüsusi addan əvvəl, həm də sonra işləndikdə və ayrı yazıldıqda rütbə, ləqəb, titul bildirər; deməli, əvvəl işləndikdə böyük, sonra işləndikdə kiçik yazılar. Fikrimizcə, bu cür sözlər xüsusi adlardan əvvəl təyin vəzifəsində işlənmiş olur, xüsusi adlardan sonra isə adın xüsusiləşməyən əlavəsi kimi çıxış edir və adla birlikdə götürülür lakin adı mürəkkəbləşdirmir”¹.

Şəxs adlarında dəyişmə məna ilə deyil, səslənmə, tələffüzlə bağlıdır. Bəzən şəxs adlarının tərkibindəki fonemlərdən biri əvəz olunur, yaxud fonem və morfem ixtisar edilir. Deməli, əslində ad öz əslini, ilkin formasını itirir, dəyişir, müxtəlif fonetik tərkibli ad kimi meydana çıxır. Məsələn, Əli//Alı, Rahim//Rəhim, Rəhmiyə/Rəhniyə və s.

Bu gün rəsmi sənədlərdə adların variantlarına da rast gəlinir. Məsələn, Etibar//Ehtibar//Eytibar, Nübar//Nüybar//Nübər//Nüyvər və s.

Göründüyü kimi, dilimizin antroponimik vahidlər sistemində bəzi şəxs adları həm düzgün yazılış və düzgün tələffüz formasında, həm də təhrif olunmuş şəkildə yer almışdır. Belə mənşərə bir daha təsdiq edir ki, istər ümumi sözlərdə, istərsə də xüsusi adlarda həm fərqli yazılış həm də fərqli tələffüz formaları qalmaqdadır.

A.Qurbanov Azərbaycan dilinin antroponimik vahidlərini iki qrupa ayırır: 1) əsas adlar; 2) köməkçi adlar.²

Antroponimik sistemi təşkil edən kateqoriylardan biri də soyadlardır. Bu adlar əsas adlar kateqoriyasına daxil olan şəxs adlarından sonra birinci yeri tutur.

Soyad formalaşdığı dövrdə rus antroponimikasında olduğu kimi baba, yaxud ulu babaların adlarına -ov, -ev, -yev, -ski, -ovski (kişi cinsi olduqda), -ova, -eva, -yeva, -skaya, -ovskaya (qadın cinsi olduqda) sonluqları artırılmaqla düzəlirdi.

Soyadlar Azərbaycan dilinin öz vasitəsi -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin şəxs adına artırılması ilə də düzəlir. Hazırda soyadların yalnız bu prinsip üzrə düzəldilməsi fikri aparıcıdır. Məsələn, Əhmədli, Əlibəyli və s. Eyni zamanda,

¹ http://www.dil-tarix-poeziya.gen.az/2_014.php

² Qurbanov A.M. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. II cild (2 cildə), Bakı: Nurlan, 2004, s. 11

ata adına *oğlu* və *qızı* formantı əlavə etməklə yaranan soyadlar – Akif Nadiroğlu, Gülər Həsəncızı və s. də geniş tətbiq olunur.

Soyadlarda tələffüz zamanı müəyyən dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklərin yazıda aradan qaldırılmaması müəyyən xətalara səbəb ola bilər. “Şəxs adlarından familiya düzəldərkən adlar olduğu kimi qalmalı, yalnız onların sonuna familiya düzəldən şəkilçilərdən biri əlavə olunmalıdır. Lakin xoşagəlməz haldır ki, çox vaxt bu qaydaya əməl olunmur və nəticədə Qulu adından Quliyev, Mirzə adından Mirzoyev, Yolçu adından Yolçiyev, Məhəmməd adından Mamedov, Carçı adından Carçiyev, Şadıli etnonimindən Şadlinski, Şıxlı etnonimindən Şıxlinski və s. familialar yaranmışdır”¹.

Təxəllüslərdəki xüsusi qrammatik vasitələr dilçilikdə formant adlanır. Formantlarda ilkin dövrlərdə alınma şəkilçilər, son dövrlər üçün isə milli şəkilçilər aparıcıdır. Dilimizdə işlənən *-i*, *-vi* şəkilçiləri ərəb mənşəli olub, təxəllüs yaratmada məhsuldardır. “*-vi*” şəkilçisi əsasən toponimlərdən təxəllüs düzəltdiyi halda, “*-i*” şəkilçisi xüsusi adlardan, eləcə də ümumi sözlərdən təxəllüsyaratmada vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Məsələn, Təbrizi, Nəbati və s.

Müəyyən mərhələdə təxəllüslər “*-bi*” şəkilçisi ilə düzəlmişdir. Məsələn, Bidari, Əli Nəzmi Bikəs və s. Ədəbiyyat tariximizdə eyni məna ifadə edən fars mənşəli “*-na*” şəkilçisi ilə düzələn təxəllüslər də az deyildir. Məsələn, İsmayılbəy Nakam, Naməlum (M.F.Axundov), Natəvan (Xurşud banu), Naməyus (Ö.F.Nemanzadə) və s.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən təxəllüs formantı olaraq qəbul olunmuş “*-ski*” sonluğu Avropa mənşəlidir, əslində, familiya, soy düzəldən şəkilçidir. Həm şəxs adlarına, həm də toponim, hidronim və s. artırılır. Məsələn, Əlinski, Ərəblinski, Sarabski və s.

“*-lı*, *-li*, *-lu*, *-lü*” şəkilçiləri əsasən ümumi sözlərə, onomastik vahidlərə və ya şəxs adlarına artırılır. Məsələn, (İsmayıl) Osmanlı, (Vidadi) Babanlı, (İsmayıl) Dağıstanlı, (Aşıq Hüseyn) Qəmli, (şair Məhəmməd Hənifə Aciz) Qırxbulaqlı, (İsmayıl bəy) Qutqaşınlı və s.

Ləqəb köməkçi adlardandır, məişətdə hər hansı bir şəxsə bu və ya digər xüsusiyyətlərinə görə seçildiyinə görə verilir. Ləqəblər ayrı və böyük hərfə yazılır.

Titullar və fəxri adlar müxtəlif dövrlərdə, cəmiyyətlərdə verilmiş adlardır. Bu adlar həm formasına, həm də məzmununa görə bir-birindən

¹ Əliyeva R.Z. Azərbaycan onomastik vahidlərinin orfoqrafik və orfoepik məsələləri haqqında //Tədqiqatlar-2, Bakı: Elm, s.268

fərqlənir. Titul bildirən sözlər bəzən kiçik, bəzən də böyük hərflə yazılır.

Mürəkkəb onomastik vahidlər əsasən iki və daha artıq söz kökünün birləşməsindən əmələ gəlir, bitişik, ayrı və ya defislə yazılır. Buraya xüsusi şəxs adları (Gül+bahar, Bibi+xanım, Gilə+xanım və s.), soyadlar (Şah+Məmmədli, Əli+bəyli, Əli+Hüseynli və s.), təxəllüs və ləqəblər (Hop+hop, Xan+qızı, Gül+çin və s.), ulduz adları (Karvan+qıran, Tək+buynuz və s.), coğrafi adlar (Şah+dağ, Mıx+tökən, Ağ+bulaq və s.) bədii əsərlər, xalq mahnılarının adları (Qara+gilə, Kor+oğlu, Şah+namə, Qaraca+qız və s.) və s. daxildir.

“Orfoqrafiya qaydaları”nda toponimlərin yazılışı xüsusi coğrafi adların yazılışı başlığı altında verilir. İki sözdən ibarət olan mürəkkəb coğrafi adların tərkibində olan okean, dəniz, ada, boğaz, düz və s. sözlərinin baş hərfi kiçik yazılır. Məsələn, Pirallahı adası, Muğan düzü, Qafqaz kələzi, Ələt tirəsi və s.

Ayrı-ayrı vurğu altında deyilən və ayrı yazılan ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranmış toponimlər üçüncü növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan toponimlər kimi çox azdır. Məs.: Neft daşları, İki qardaş təpəsi, Qırxıncı kilometr və s.

Ayrı yazılan mürəkkəb toponimlər daha çox maraqlı kəsb edir. Onları aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) əks mənalı sözlər vasitəsilə düzələn mürəkkəb adların toponimik adların orfoqrafiyası. Aşağı Avşar, Yuxarı Qəsil, Böyük Bəyli, Kiçik Pirəli, Köhnə Alvadı, Yeni Türkan və s.; 2) sıra sayları ilə düzələn mürəkkəb toponimlərin orfoqrafiyası. Məs.: Birinci Aral, İkinci Alıcanlı, 6 №-li Qayıdış, Üçüncü Ağalı, və s.; 3) dağ, daş, düz, çöl və s. sözlərin coğrafi adlarla birgə işlənməsi ilə düzələn orfoqrafiyası. Məs.: Dağ Bilici, Daş Salahlı, Düz Bilici və s.; 4) iki müxtəlif sözün birləşməsindən əmələ gələn orfoqrafiyası. Məs.: Neft Daşları, Qızıl Qışlaq, Qoşa Dizə, Dəllər Daşbulaq, Rus Borisi, Cinli Zeynallı, Axtaçı Şirvan, Ayaq Qərvənd və s.; 5) görkəmli şəxslərin adları, yaxud təxəllüsləri ilə bağlı yaranan adların yazılışı. Məs.: Həzi Aslanov, Daş Veysəlli, Qıpçaq Məlik və s. Bu vahidlərdə birinci söz ləqəb, ikinci nəsil bildirərsə, onlar ayrı və böyük hərflə yazılır; 6) dini inanclar ilə düzələn mürəkkəb adların orfoqrafiyası. Məs.: Seyid Yusifli, Molla Həsənli, Hacı İsaql, Məşədi Hüseynli və s.; 7) *orta* sözü ilə düzələn adların orfoqrafiyası. Məs.: Orta Ceyrançöl, Orta Şurtan və s. Hər iki tərəfin böyük yazılması orfoqrafiya qaydalarına uyğundur.

Baş və *bala* sözləri ilə düzələn mürəkkəb coğrafi adlarda qeyd olunan sözlər fərqləndirici xüsusiyyətlərə malik olduğundan böyük hərflə yazılır. Məs.: Baş Daşağıl, Bala Həmyə, Bala Təklə və s.

Zoonim və fitonimlərlə yaranan xüsusi adların orfoqrafiyasında xarakterik cəhətlər müşahidə olunur. Ayrı yazılan zoonimlərə, əsasən, rənginə, xüsusiyyətinə, arealına, zahiri əlamətinə, xarakterinə görə ad verilən heyvan adları daxildir. Məs.: Boz ayı, Daşlıq dələsi, Boz kəklik, oxlu kirpi, Qafqaz kələzi, Çil toyuq, Sultan toyuğu, Mərcañ xoruz və s.

Ayrı yazılan hidronimlərə birinci tərəfi məkan və istiqamət bildirən zərflə ifadə olunan mürəkkəb adları aid etmək olar. Məs.: Baş Şabalıd, Yuxarı Qarabağ kanalı, Şərqi Arpa çayı və s.

I növ ismi birləşmə modeli elə toponimlər vardır ki, burada ədəbi dildən fərqli olaraq təyin olunan söz təyinedici sözdən əvvəl gəlir. Məs.: Göylər Dağ oykonimi əslində Dağ Göylər kimi yazılmalıdır.

Bir sıra oronimlər ayrı yazılır. Məsələn, Sumaş yeri, Bağır qışlağı, Qusar maili düzənliyi, Böyük Hinal dağı, Göy dərə, Şirvan düzü, və s.

Kosmonimlərdə tərəflər aşağıdakı hallarda ayrı yazılır: a) kosmonimin tərkibində “kiçik”, “böyük” sözləri işləndikdə. Məs.: Kiçik Ayı, Böyük Ayı və s.; b) tərkibində “cənub”, “şimal” sözləri işləndikdə: Məs.: Cənub Balığı, Şimal Tacı və s.; c) tərkibində müxtəlif sözlər olub, müstəqil vurğu ilə deyildikdə Məs.: Qızıl Balıq, Cənnət Quşu və s.

Ktematonimlərə maddi-mədəniyyət abidələri, elm və texnika, mənəvi mədəniyyətə bağlı əsərlərin, inzibati idarələrin, təşkilatların və s. adları daxildir. Ktematonimlərin də bir qisminin tərəfləri ayrı yazılır. Azərbaycanda ayrı yazılan mürəkkəb ktematonimlərə qəzet və jurnal adları daxildir. Məs.: “Azərbaycan müəllimi”, “Xalq qəzeti”, “Yeni Müsavat”, “Şərq qapısı”, “Şərunun səsi”, “Yeni həyat” və s.

Azərbaycanda ayrı yazılan mürəkkəb adlara orden, medal adları və fəxri adlar daxildir. Məs.: “Qəhrəman ana”, “Qızıl ulduz”, “Şərəf nişanı”, “Xalq artisti”, “Əməkdar elm xadimi” və s.

A.Qurbanov Azərbaycan dilində ümumi sayı 7 mindən çox olan toponimik vahidin, təxminən, 70 faizini mürəkkəb quruluşlu adlar təşkil etdiyini və bunların da yarıya qədəri bitişik yazıldığını söyləmişdir. O, tərəfləri əsasən *kənd, oba, ağ, qara, ala, qızıl, sıx, şor* və müxtəlif mənəli sözlərdən ibarət olan mürəkkəb quruluşlu toponimlərin bitişik yazıldığını qeyd etmişdir və onları mürəkkəb quruluşlu toponimlər kimi qruplaşdırmışdır.¹ Məs. Cəlilkənd, Abadkənd, Ağkənd, Çuxuroba, Ağbaşlar, Qarabağlar, Alaçadırlı, Qızılağac, Şorəlli, Şıxakəran və s.

Tərəfləri müxtəlif mənəli sözlərdən ibarət mürəkkəb quruluşlu toponimlər – Qusarçay, Məlikcanlı, Məmmədsabir, Molladağ, Xaçmaz,

¹ Qurbanov A. M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, s. 483.

Bağtala, Dağdöşü, Keçiliqaya, Abbasbəyli, Soltannuxa və s. daxildir.

Bəzən də, iki toponim yanışı gələrək toponim düzəldir. Məs.: Yalobakənd, Nəcəfkəndoba, Kəndoba və s.

Azərbaycanda bu gün də kifayət qədər mürəkkəb adlara rast gəlmək olar. Bu adlardan bir qismi təhrif olunmuşdur, başqa sözlə, eyni adın bir neçə variantı yaranmışdır. Aşağıdakı mürəkkəb adlar dilimizdə nisbətən geniş yayılmışdır.

1. Dini adların birləşməsilə yaranan adlar. Bu adların çoxu Allah, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Zəhra, Hacı və s. sözlərin birləşməsindən yaranmışdır: Allahverdi, Məhəmmədəli, Fatmaxanım, Zəhraxanım, Zəhrabəyim, Allahqulu, Əliqulu, Zəhraxatın, Hacıxanım, Hacımisə və s.

Məlum olduğu kimi, VII əsrdən ərəb antroponimiyası Azərbaycan şəxs adlarına güclü təsir göstərmişdir. Məsələn, Azərbaycanda ən geniş yayılmış “Məhəmməd adı” “tərif edilən, çox xoşa gələn, bəyənilmiş” mənasındadır. Bu ad özündən əvvəl və sonra gələn bir sıra sözlərə birləşərək mürəkkəb adlar əmələ gətirir və bitişik yazılır: Məhəmmədəğa, Məhəmmədəli, Əliməhəmməd. Bəzən də ad təhrif olunmuş, beləliklə, adın bir neçə variantı yaranmışdır: Məhəmmədəli // Məmmədəli // Məmədəli, Əliməhəmməd // Əliməmməd // Əlimməd // Əlimət.

Hacıxanım qadın adı da təhriflərə məruz qalmışdır. Hacıxanım // Hacıxanım // Həcixanım // Həcixanım.

2. Zəhri görünüşünə, dərisinin, yaxud saçının rənginə görə verilən adlar. Məsələn, Gülyanaq, Ağbəniz, Sarıtel, Ağcaxanım, Gülxanım və s.

3. İki adın və ya kosmonimlərin birləşməsi əsasında yaranan adlar. Məsələn, Şahsənəm, Ağabacı, Həsənəli, Günay, Aygün, Ayxan, Gülay, Aylin və s.

4. Gül, çiçək adları ilə düzələn antroponimlər; Gülçin, Gülnar, Gülay, Gülxanım və s. Qadın adları arasında bu adlar çoxluq təşkil edir.

Dilimizin antroponimik vahidlər sistemində bitişik yazılan təxəllüslər də geniş yayılmışdır. Bu təxəllüslər əsasən “oğlu” “zadə”, “bəy” sözləri ilə düzəlir. Məsələn, (Baba) Vəziroğlu, (Yusif) Səmədoğlu, (Çingiz) Əlioğlu, (Əbülfəz) Elçibəy və s. Dilimizdə iki sözün birləşməsi ilə əmələ gələn təxəllüslərdə az deyil. Məs.: Gül+çin, Gül+gün, Qara+bağlı və s.

Azərbaycan dilində mürəkkəb adlar bir vurğu altında tələffüz olunur. Məs.: Ağaməmmədli, Qaraməryəm, Ağabəyələnc, Mirzəməmmədçişlaq və s. Tərkibindəki sözlərin və şəkilçilərin çoxluğu, sözsüz ki, tələffüzə ağırlıq gətirir, onların ixtisar zərurəti meydana çıxır.

Qazangöldağ (Kiçik Qafqaz), Xanağa dağ (Kiçik Qafqaz), Mıxtökən silsiləsi (Kiçik Qafqaz), Şahdağ, Qaraməryəm tirəsi, Orta-Araz çökəkliyi,

Kəmərqaya dağı, Nadirxanlı dağı, Kəmərqaya dağı, Atdaşı dağı, Dəlidağ, Pişikdərəsi, Zağaaltı, Qarayol, Qoçtəpəsi və s. kimi oronimlər bitişik yazılır.

Azərbaycan dilində “çay”, “arx”, “bulaq”, “su” sözləri hidronimik termin kimi başqa sözlərə qoşulub mürəkkəb tərkibli xüsusi ad əmələ gətirir. Məsələn: Qoşqarçay, , Yeddiarx, Qarabulaq, Qarasu və s.

Bitişik yazılan mürəkkəb hidronimlər aşağıdakı yollarla düzəlir: İki sadə ismin birləşməsindən (Ağaçay, Arpabulaq, Arpadərə, Qonaqkənd, Dağyataq Zəliçay, Zəligöl, Ömərçay və s.), sadə sifətlə sadə isim birləşməsindən (Ağbulaq, Ağçay, Qaragöl, İstisu və s.), birinci tərəfi sayla ifadə olunanlar (Qoşasu, Beşgöl, Üçbulaq və s.), birinci tərəfi zərflə ifadə olunan (Qabaqtəpə və s.), birinci tərəfi düzəltmə ikinci tərəfi sadə olan hidronimlər (Allıçay, Qanlıgöl, Tikanlıçay, Tutqunçay, Qozlubulaqçay, Şatırlıçay, Bulanlıqsu və s.) vasitəsilə əmələ gəlir.

Qrammatik formalar hal, mənsubiyyət, kəmiyyət şəkilçiləri mürəkkəb toponimlərin tərəflərinə qoşularaq məna münasibəti yaradır. Leksik-qrammatik üsulla yaranan mürəkkəb hidronimlərin əksəriyyəti II növ söz birləşməsinə bənzəyir, tərəflər bir-birinə idarə və uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Məsələn; Ağacbulaqdərəsi, Daşaltı, Mişsuyu, Çətirdaşdərəsi..

Feli sifət tərkibi qəlibində olan mürəkkəb hidronimlər: Arıqıran, Dəvəbatan, İnakboğan, Ceyrankeçməz və s. kimi yazılır.

Dildə tamamilə bir mürəkkəb leksik vahidə çevrilməyən sözlər defislə yazılır. Dilimizdə defislə yazılan onomastik vahidlər nisbətən azlıq təşkil edir. Bu onomastik vahidlərin aşağıdakı qruplarını ayırmaq olar: 1) ləqəblərdə defislə yazılışa rast gəlinir: Xır-Xır Bağır, Cıq-cır Nadir, Zığ-zığ Tural və s.; 2. eyni bir şəxs iki fəmiyyə daşıdıqda: Sultanova-Əliyeva və s.; 3) müxtəlif sözlərdən düzələn coğrafi adlarda: Samur-Dəvəçi ovalığı, Mil-Muğan düzü və s.; 4) ərəb-fars mənşəli xüsusi adlarda: “Sərgüzəşti-vəzirixani-Lənkəran” və s.

Defislə yazılan xüsusi adlara aşağıdakı hallarda rast gəlinir: a) kommunikasiya istiqamətini ifadə edən adlarda: Bakı-Tbillis-Qars dəmir yolu, Bakı-Ceyhan marşrutu və s.; b) müxtəlif nəzəriyyə və qanun adlarında: Marks- Engels nəzəriyyəsi, Boyl-Mariot qanunu və s.

Azərbaycanın rəsmi dövlət qeydiyyatından keçən defislə yazılan, süni təsir buraxan qəzet adlarına rast gəlinir: “55-Partapart”, “Tuqut-A”, “Şeş-beş” və s.

“Xüsusi isimlərin (yardımçı sözlərdən başqa) tək və ya cəmdə işlənməsindən asılı olmayaraq, birinci hərfi böyük yazılır. Məsələn, Bəxtiyar Vahabzadə, Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli, İsgəndərlər, Səməd

Vurğun, Süleyman Rüstəm, Süleyman Sani, Uzun Həsən, Üzeyir bəy; Hacı Qaralar, Mehdi Hüseyinzadələr, Nizamilər və s.”¹ Onomastik vahidlərdə “mövcud orfoqrafik qaydaya görə xalq, millət, tayfa, qəbilə adlarından başqa bütün xüsusi adların baş hərfi böyük yazılır.”² Xüsusi isimlərdən Göygöl, Maralgöl, Bozdağ və s. bu tipli sözləri bəzən həm bitişik, ayrı və defislə yazırlar. Fikrimizcə, bu gün onomastik vahidlərlə bağlı, daha dəqiq, onların orfoqrafiyası ilə bağlı ayrıca bir vahid qaydaların cəm olunduğu nəşrə ehtiyac hiss olunur.

“Onomastik vahidlərin fonetik və orfofonik xüsusiyyətləri” adlanan ikinci fəsildə xüsusi adların tələffüz məsələləri araşdırılır. Bu fəsil 4 paragrafdan ibarətdir.

“Dilin maddi qabığını təşkil edən fonetik sistemdə belə hadisələr daha çox olur. Məsələn, yazıda qanuniləşən Əli + Ağa → Əlağa, Ağa + Həsən → Ağasən və s.; “Şahqulu” formasında yazılıb “Şaqqulu” kimi tələffüz olunan adın Qərb dialektində “Şaxqulu” tələffüz forması da mövcuddur. İkinci səsin birinci səsə olan təsirindən geri assimilyasiya hadisəsi özünü göstərir. Geri assimilyasiyanın istiqaməti şəkilçidən kökə və ikinci sözdən birinci sözə tərəf olur. Deməli, Şahqulu adında q samiti h samitinə təsir edərək onu məxrəcinə salır və q səsinə çevirir.

Onomastik vahidlərdə irəli assimilyasiya birinci səsin ikinci səsə təsiri nəticəsində yaranır. Məsələn, Dürnisə şəxs adında tələffüzdə r səsi n səsinə təsir edir, nəticədə [Dürriyə] tələffüz forması yaranır.

Orfoepik norma tələffüz qaydasının iki aspektindən biri hesab edilir və fonemlərin işlənməsini, onların sözdə düzülüş ardıcılığını, yəni orfoqrafik yazıda sözlərin normativ hərf tərkibini təyin etdiyi kimi, sözün normativ fonem tərkibini də təyin edir. İkinci aspekt orfofoniya normalarını təcəssüm edir, funksional səs vahidlərinin normativ realizasiyasını, yəni fonemlərin allofonlarının tələffüz qaydasını bildirir. “Orfoepiya – sözün normativ fonem tərkibini aydınlaşdıran qayda, orfofoniya– fonemlərin allofonlarının düzgün tələffüz qaydasıdır”³.

Orfofoniya özlüyündə fonologiyanın bir şöbəsi olub, allofonların (fonem variantları və çalarlarının) tələffüz qaydalarını tənzimləyir.

¹ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, s.17

² Qurbanov A.M. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. 3 cildə. I cild. Bakı: Nurlan, 2004, s. 131

³ <http://master-rki.net/docs/Verbitskaya012013.pdf>

Müqayisə apararaq deyə bilərik ki, orfoepiya normativ fonem tərkibini, orfofoniya isə sözü fərqləndirə bilməyən səslərin - fonem variantlarının tələffüz qaydalarını müəyyən edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin onomastik vahidlərdə inisial mövqedə “ğ” samiti və “i” saiti işlənir.

Azərbaycan dilinin onomastik vahidlərində kar, kipləşən-partlayışlı (p, t, k, k') samitləri anlautda, vurğulu saitdən əvvəl gələrsə nəfəsli tələffüz olunurlar. Məsələn, Tap (Goranboy), Tel (Xaşmaz), Boyat, Tanqım (Qax), Zabrat; Barat, Afət, Yaqut, Çiçək və s.

Samitlər dodaq saitləri qarşısında dodaqlanır. B, p, v, f samitləri isə istisna təşkil edir. Məsələn, Budaq, Vüqar, Füzuli, Boyat (Neftçala), Bozlu (Kəlbəcər), Buynuz (İsmayılı), Bunud (Qəbələ) və s.

Onomastik vahidlərdə bütün incə saitlərdən əvvəl gələn samitlər palatallaşır. Məsələn, Buzlan (İsmayılı), Bist (Naxçıvan), Bili (Astara), Bilal, Tükəz, Bəliton (Lənkəran), Ləçət (Qusar), Ləş (Lənkəran) və s.

Azərbaycan dilinin samitləri güclü və zəif tələffüz olunmağı ilə də seçilir. Dilimizdə kar samitlərdən qabaq cingilti samit işlənir. Azərbaycan dilinin sait və samitlərinin ardıcıl işlənməsində də məhdudiyət vardır. Bu cəhət mürəkkəb onomastik vahidlərdə də müşahidə olunur (Əliabbas, Hacıəli, Hacığa və s.)

Toponimlərin tərkibində indiyə qədər mühafizə olunmuş həmin müxtəlif dövrlərə aid səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlərindən biri və ən maraqlısı ç/c~d~z~y~c~ş səs uyğunluğudur. Əslində isə bunlar Azərbaycan dilinin yazıya qədərki dialekt fərqlərinin izləridir.

Dilimizin şəxs adları sistemində mövcud mürəkkəb adlarda komponentlər arasında yerdəyişmələr də baş verir. Məsələn, Ağaəli-Əliğa, Məhəmmədəli-Əliməhəmməd və s. göstərmək olar.

Mürəkkəb adların orfoqrafiyasından bəhs edərkən onları belə qruplaşdırmaq olar: 1) mürəkkəb sözlər əsasında düzələn antroponimlər bitişik yazılır: Elzər, Əlyar; 2) insan adlarının bildirən mürəkkəb isimlərdə iki sait bir araya düşərsə, birinci sözün son saiti atılır; 3) birinci hecasındakı saiti həm e, həm də ə, ilə tələffüz olunan adlar ə ilə yazılır: Məsələn, Əyyubxan; 4) birinci hecasındakı samiti həm q, həm də x ilə tələffüz olunan adlar q ilə yazılır: Haqverdi, Haqnəzər; 5) son səsi həm d, həm də t ilə tələffüz olunan adlar d ilə yazılır. Xaspolad, Hacımədəd, Mirdavud, Şahnabat.

Orfofoniya iki komponentdən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, tələffüz normasının iki tərəfi vardır. Birinci tərəf orfoepiya olub, sözün fonem tərkibinin normativləşməsi məsələlərini həll edir. İkinci tərəf isə orfofoniya

adlanır və fonemlərin normativ reallaşmasını əhatə edir.

Orfoepiyada ayrı-ayrı səslərin müxtəlif mövqələrdə tələffüzü qaydaları (paradiqmatika), səs birləşmələrinin tələffüz qaydaları (sintaqmatika), səslərin bu və ya digər tələffüz qaydalarını müəyyənləşdirir. Deməli, orfoepiya hər bir sözün fonem tərkibini təyin edən elmi istiqamətdir. Orfofoniya isə hər bir fonemin nitq axınında reallaşmasını öyrənən sahədir.

Orfoepiya və orfofoniya üçün mərkəzi anlayış normadır. Norma bir dil formasının digəri ilə müqayisədə tarixən üstün sayılan (seçilmiş) qərarlaşmış qaydasıdır. Norma ədəbi kodlaşdırılmış dilə aiddir və ekstralingvistik amillərlə tənzimlənir. Norma variativliyi bir variantın seçilməsi ilə ədəbi dil səviyyəsində aradan qaldırır.

“Orfofoniya dildəki fonoloji qarşılaşmaların danışıqda reallaşması, bu zaman vurğu və intonasiya ilə bağlı ortaya çıxan tələffüz xüsusiyyətlərini sistemləşdirib öyrənməklə məşğul olur.”¹

Tələffüz variantları adətən bir-biri ilə əlaqəli olur. Danışiq dilinin tənzimlənməsi sözlərin yeni tələffüz variantlarının – neotiplərin yaranmasını şərtləndirir və onlar əvvəlki variantlarla əlaqəyə malik olur.

Eynicinsli qoşasaitli sözlərdə saitlərdən biri tələffüz olunur və ya sait səs uzun tələffüz olunur. Müasir Azərbaycan dilində eyni sait qoşalığı sözün ortasında və sonunda işlənə bilər. Məsələn, Maarif-[Ma:rif]. Müxtəlif yerlərdə dil daşıyıcılarına müraciət edilmiş, onların tələffüzü lentə alınaraq xüsusi qoşa sait və qoşa samit qrafemlərilə yazılan sözlərin normaya uyğun tələffüzünü müəyyən edib belə qərara gəlmişlər ki, “maarif-ma-rif”, “maaş-ma-ʃ”, “saat-sa-t” kimi sözlərdə /a-/ saiti yarımuzun tələffüz edilir'. İnformatlardan (20-30 nəfər) heç biri tam uzun /a:/ işlətməmişdir.²

Səsdüşümü hadisəsi dilimizdəki onomastik vahidlərdə də özünü büruzə verir. Bunların müəyyən huissəsi fonetik hadisə şəklində olsa da, müəyyən hissəsi artıq qanun şəklini almışdır. Məs.: səsdüşümü müşahidə olunan oykonimlər: Qalaaltı [Qalaltı], Qaraağac [Qarağac] və s.

Azaruçay / *Azarud* hidronimi sonradan *Azaru* formasında işlənmişdir. Tələffüzdə d səsi düşmüş *Azaruçay* formasında qalmışdır;

“Azərbaycan qrammatikasında belə bir qayda vardır ki, *ı, i, u, ü*

¹ Veysəlli F.Y. Azərbaycan dilinin orfofoniyası haqqında // Azərbaycanca xarici dillər, №3 (26), Bakı, 2014, s.83.

² Veysəlli F.Y. Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: Mütərcim, 2015, s. 8

saitləri qısa tələffüz edildiyi zaman düşür (*i, i, u, ü* saiti qısa tələffüz olunan oğul, boyun isimlərinə saitlə başlanan mənsubiyyət şəkilçisi artırıqda söz kökünün son saiti düşür, hal şəkilçiləri artırıqda isə düşmür; məsələn, oğul, oğulun, oğula, oğulu və s.)”¹ Misir, Tahir, Zahir, Mahir, Əmir kimi adlar yəni bu qəbildən olan xüsusi isimlər bu qaydaya tabe deyil.

Bəzən şəxs adları müxtəlif fonetik-morfoloji dəyişmələrə məruz qalır və adın tərkibindən bir və ya bir neçə səsin düşməsi nəticəsində adın ixtisar variantı yaranmış olur. Məs.: Əliməhəmməd // Əliməmməd // Əliməd // Əlimət, Arslan // Aslan // Asdan // Astan və s. Həmçinin şəxs adlarının tərkibindən daxili heca düşməklə ad qısalmış olur və bu variantların əmələ gəlməsi əsasən iki yolla olur: 1) komponentlərdən yalnız ikincisinin sabit qalması, birinci komponentin son hecasının düşməsi nəticəsində (Zəbibulla // Zəbulla, Həbibulla // Həbulla və s.) və birincinin sabit qalması, ikinci komponentin ilk hecasının düşməsi (Babahəsən // Babasən, Əlihəsən // Əlisən və s.); 2) mürəkkəb şəxs adlarında ikinci söz saitlə başlayarsa, tələffüz zamanı birinci sözün sonundakı sait səs düşür, sonradan bu hal yazıda da qanuniləşir. Məs., Əli+Əkbər→Ələkbər, Ağa+Əli→ Ağəli// Ağali və s.; 3) onomastik vahidlərdə iki qoşa samit yanaşı gələrsə, səsdüşümü hadisəsi baş verir. Məs.: Səriyyə [Səriyə], Abbas [Aba’s]; Sibiyət [Sibiyət] (Astara rayonu); Çullutəpə [Çulutəpə] (Abşeronda dağ) və s.; 4) onomastik vahidlərdə yanaşı gələn saitlərdə, əsasən də *aa, üa, üə* hərf birləşmələrinin işləndiyi sözlərdə birinci sait tələffüz olunmur, səsdüşümü hadisəsi baş verir, ikinci sait isə uzun tələffüz olunur. Məs.: Müəmmər [mə:mmər], Mirzəağa [mirzəğa] və s.; 5) mürəkkəb qoşasaitli adlarda yanaşı gələn sait səslərdən birincisi tələffüzdə düşür. Məs.: Turaabad [Tura:ba’t]; 6) mürəkkəb vahidlərdə iki samit yanaşı gəldikdə samit səslərdən biri düşür. Məs.: Zarraku oronimi [Zaraku]; Abdulbağı [Abdubaqı], Gülövşə [Gülöşə] və s.; 7) sait səsin düşməsi: Nəriman [Nərma’n], Xındırstan [Xındısta’n] və s.; 8) tələffüz zamanı samit səsin düşməsi: Çuruxçuqke [Çuruxçuke]; 8) səslərin yerdəyişməsi bir və ya bir neçə səsin düşməsi: Əntiqə-Ətiqə, Fərhad-Fəhra’t və s.; 9) bəzi toponimlərimizdə səs düşümü mövcud olmuş və həmin variantda yazıya alınmışdır. Məs.: Çənənəb – Çənnəb, Badamlısu – Badamlı və s.

Dilimizdə xalis türkmənşəli sözlərin fonetik tərkibi sait samit (yaxud

¹ Həsənov M. S. Qrammatikanın (morfologiyanın) tədrisi prosesində orfoqrafiya üzrə aparılan işlər. Bakı: Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin mətbəəsi, 1973, s.10

da əksinə) izləməsinə uyğun olduğundan qrammatik dəyişmədə və ya alınma sözlərdə belə səs yanaşmaları olduqda yanaşı həmcins səsləri (yanaşı saitləri və ya yanaşı samitləri) bitişdirmək üçün vasitəçi lazım olur, yəni yanaşı gələn səslər arasında müəyyən səslər əlavə oluna bilər. Bu, dilin fonetik sistemində səsartımı adlanan hadisənin yaranmasına səbəb olur. Məs.: Nail/Nailə [Nayil/Nayilə'], Rəis/Rəisə [Rəyis/Rəyisə'], Rəhman [İrəhma'n] və s.

Birinci qayda: *ai, ei, əi, iə, io, ea, aiü, ia* hərf birləşmələrinin işləndiyi bəzi sözlərdə həmin saitlər arasına bir bitişdirici [y] samiti artırılır. Məs.: Xətai [Xətayi], Səbail [Səbayıl], Rəfail [Rafayıl] və s.

İkinci qayda: Bəzən [yn] hərf birləşmələri yanaşı gəldikdə samit səslər arasına tələffüz zamanı [i] saiti artırılır. Məs.: Əbdülhüseyn [Əbdülhüseyn], Hüseyinzadə [Hüseyinzadə], Hüseyinli [Hüseyinli], Məşədi Hüseyinli [Məşədi Hüseyinni], Şahhüseynli [Şahhüseyninni] //Şahseyinni] və s.

Üçüncü qayda: İki samit səs yanaşı gəldikdə [ı] səsi artırılır. Ay adlarında: Məsələn, Sentyabr [Sentiayır], Blaband [Bilaband] (Lerik rayonu), Bradi [Bıradı] (Lerik rayonu ərazisində kənd) və s..

Azərbaycanda elə oykonimlərə rast gəlinir ki onlar tələffüzdən yazıya köçürülmüşdür. Məsələn, Avuş–Havuş (Şərur rayonu), Sabir-Sabirkənd (Ordubad rayonu), Dər– Darkənd (Ordubad rayonu), Arınc-Ayrınc (Şahbuz rayonu), Nurs-Nursu (Şahbuz rayonu), Oruc Dizə - Kalbaoruc Dizə (Babək rayonu) və s. Bu yanlışdır, çünki digər Dizələr birləşib(Nəcəfli Dizə-Nəcəflidizə) bu ad isə ayrı yazılıb.

Ahoh / Axox (İsmayılı r., çay). Axmaz hidronimində tələffüz zamanı “z” səsi “s” kimi tələffüz olunur; *Altağac* hidronimi tələffüzdə *Altağaç* kimi tələffüz edilir; *Ambar* (sadə quruluşlu) Şəmkir rayonu ərazisində çay dərəsidir. Bu söz “anbar” sözündəndir. *Ambar* formasında tələffüz olunmuş və yazıda da öz əksini belə tapmışdır. Deməli, n–m əvəzlənməsi baş vermişdir.

Səs əvəzlənməsi əsasən dialekt tələffüzü nəticəsində baş verir. Səslərin əvəz olunması ilə yeni adlar və onların variantları yaranır. Məsələn, Şücaət-Sücaət, Sultan-Soltan, Zenfira-Zemfira və s..

Dilimizdə müəyyən şəxs adlarının tərkibindəki bir səsin başqa səslə əvəzlənməsi nəticəsində başqa bir şəxs adı əmələ gəlir. Məs: ə→ i: Asəf – Asif, Əsmət- İsmət; a→ ə: Əli – Alı, Adil–Ədil; a→ i: Afaq–Afıq, Rəşad–Rəşid; o→u: Soltan–Sultan; s →z: Samir–Zamir, Almas–Almaz; a→e:

Salah–Saleh.

Lökbatan [Löhbatan], Aquşa/Ağuşa/ Akuşa Bala Kür (Salyan şəhəri yaxınlığında Kür çayından ayrılan qol) və s. zootoponimlərdə “q→ğ” əvəzlənməsi tələffüzdə özünü göstərir. Həm də çayın ikinci adı da yəni *Bala Kür* adı öz işləkliyini saxlayır.

Adın sonunda və ortasında “q” hərfi işlənən adlarda tələffüz zamanı, əsasən “q/x/k” əvəzlənməsi baş verir. Məsələn, Budaq – Buda[x], Buduq – Budu[x], Xol Qarabucaq – Xol Qarabuca[x], Oqtay-Oktay və s. “Lakin bəzi adlarımızda var ki, təhrif olunmuş variantda da qalaraq yazıya köçürülmüşdür.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “x” samiti sözün hər yerində gələ bilər. “Çoxhecalı sözlərin sonunda yazılan “q” samitinin əksər hallarda Azərbaycan ədəbi tələffüz normalarına uyğun olaraq “x” halında tələffüz olunması faktıdır. Lakin sonu “q” samiti ilə bitən “x” kimi tələffüz olunan sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda “x” səsi cingiltili qarşılığı olan “ğ” samiti ilə əvəz edilir. Deməli, Çanaqbulaq onomastik vahidində çanaq-çanax-çanağ kimi sözlərdə birinci variant yazı üçün, ikinci və üçüncü variantlar areal nitq üçün normaldır. Ancaq yazı qaydası üçün vahidlik səciyyəvi olduğundan sonu q variantlı yazılış norması kimi qəbul edilir. Saitlə başlayan şəkilçi əlavə olunduqda q samiti ğ ilə əvəzlənir: Çanaqbulaq – Çanaqbulağı, Çanaqbulağın və s.

Bəzi toponimlərdə də “ğ” səsi “x” kimi tələffüz olunur və o cür də yazıya alınır: Ba(x)çakürd, Ba(x)çasaray və s. Bəzi toponimlərdə isə “g” səsi ilə “y” səsi tələffüzdə bir-birini əvəz edir: Dəryavar-Dərgavar, Ziyilpiri-Zigilpiri, Ögsüzlü-Öysüzlü və s.

Bəzən tələffüzdə ş-ç əvəzlənməsi baş verir və belə sözlər səhvən tələffüzdə olduğu kimi də yazıya köçürülmüşdür: Daşılqan çaylaq-Daçılqan çaylaq.

Dilin fonetik quruluşunda mövcud hadisə və qanunlar onomastik vahidlərdə də öz əkinə tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, başqa dillərdən alınma adların ümumxalq dilinə uyğunlaşdırılmasında fonetik hadisə və qanunların özünəməxsus rolu olmuşdur. Lakin təəssüf ki, onomastik vahidlərin əksəriyyəti tələffüz olunduğu kimi yazıldığından bu gün onların haqqında tam araşdırma aparmaq çətindir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat prosesində əldə olunmuş qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Tədqiqat aşağıdakı nəticələri xüsusi qeyd etməyə əsas verir:

1. Onomastik vahidlərin orfoqrafiya və orfofoniya qaydaları dilin ümumi leksik fonduna daxil olan appelyativlərin düzgün yazılış və tələffüz normaları ilə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdir.

2. Onomastik vahidlərin seçilməsi, qeyd olunması onların növlərindən asılıdır. Oykonomim və toponimlər rəsmi qeydə alınır və təsdiqlənir.

3. Antroponimlərin ad və soyad növləri qəbul edilib qeydə alındığına görə onların dilin leksik, semantik, struktur-qrammatik normalara uyğun gəlməyən variant və formalarının yaranmasına səbəb olur.

4. Onomastik vahidlər intralinqvistik və ekstralinqvistik təsirə məruz qalır, tarixi inkişaf prosesində dəyişikliyə uğrayır.

5. Xüsusi adlarda variativliyi doğuran səbəblərdən biri də dil əlaqələri ilə bağlıdır. Çoxdillilik areallarında adların variantlaşması daha geniş şəkildə müşahidə olunur.

6. Mürəkkəb onomastik vahidlərin bitişik, ayrı və defislə yazılış mövcud orfoqrafik normalar və orfoqrafiyanın tarixi-ənənəvi prinsipi əsasında normalaşdırılmalı, qeydə alınan variativliyin aradan qaldırılması məsələləri həll olunmalıdır.

7. Azərbaycan dilinin onomastik vahidlərinin də orfoqrafiya qaydaları işlənməli, təsdiq edilməli və müvafiq lüğətlərin nəşri ilə təsbit olunmalıdır.

8. Azərbaycan dilində işlənən alınma onomastik vahidlərin və başqa dillərə aid onomastikanın transkripsiya, transliterasiya qaydaları normativləşdirilməlidir.

9. Orfoepiya və orfofoniya fərqli anlayışlar olub, bir-birindən allofonların, həmçinin fonemlərin söz tərkibindəki mövqeyindən asılı olaraq tələffüzü aspektindən fərqlənir. Orfofoniya leksik vahidin tərkibindəki fonemlərin bir-birinə təsirini, fonemlərin məxrəc sürüşmələrini də nəzərdə tutur.

Dissertasiyanın “**Əlavə**” hissəsində onomastik vahidlərin orfoqrafiya və orfoepik sözlüyünə aid nümunə verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərdə ifadəsini tapmışdır:

1. Фонетические и семантические особенности сложных личных имен // Ученые записки, Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского №2, Симферополь, 2013, с.374-380

2. Şəxs adlarının yazılış və orf fonik xüsusiyyətləri haqqında bəzi qeydlər// Terminalogiya məsələləri, Bakı: Elm, 2013, №2, s.144-151

3. Bitişik yazılan mürəkkəb toponimlərin orfoqrafiyası/ Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII respublika elmi konfransının materialları, Bakı: Mütərcim, 2013 s. 44-46

4. Fonetik dəyişmələrə uğramış hidronimlərin yazılışına və semantikasına dair /Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri, Respublika elmi praktiki konfransın materialları, Bakı: Mütərcim, 2013, s.234-236

5. Bəzi tarixi adlarımızın orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətləri/ / Gənc tədqiqatçıların I beynəlxalq elmi konfransı, Bakı: Nurlar, 2013, s.486-487

6. Əsas ad kateqoriyası-soyadların orfoqrafiyası//Pedaqoji Universitet xəbərləri, Bakı: ADPU mətbəəsi, 2014, №1, s.258-260

7. Azərbaycan onomastik vahidlərinin fonetik xüsusiyyətləri: səs artımı müşahidə olunan adlar//Gənc tədqiqatçıların II beynəlxalq elmi konfransı, Bakı: Nurlar, 2014, s.226

8. Azərbaycan dilində olan bəzi hidronimlərin orfoqrafiyası haqqında// Dil və ədəbiyyat, Bakı: ADU, 2014, №1, s.74-79

9. Etnotoponimlərin orfoqrafik və orfofonik xüsusiyyətləri// Terminalogiya məsələləri, Bakı: Elm və təhsil, 2014, №1, s. 160-167

10. Səsdüşümü hadisəsi müşahidə olunan onomastik vahidlərin bəzi xüsusiyyətləri//xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri, Bakı: Mütərcim, 2014, s. 307-310

**ПРОБЛЕМЫ ОРФОГРАФИИ И ОРФОФОНИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОНОМАСТИКИ**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении рассматриваются актуальность темы и научная новизна работы; определяются объект и предмет, цели и задачи исследования, основные положения, вынесенные на защиту, а также дается информация о теоретическом и практическом значении диссертации, методах, апробации и структуре исследования.

В первой главе под названием «Орфографические особенности ономастических единиц в азербайджанском языке» изучаются теоретические аспекты применения орфографических правил к различным лексическим слоям составляющим словарный состав языка, выявляются основные особенности нормализации правописания ономастических единиц. Согласно классификации ономастических единиц рассматриваются формирование имен собственных, объединенных в отдельные группы, а также вопросы определения их правописания. Эта глава разделена на 5 параграфов.

Во второй главе, которая называется «Фонетические и орфофонические особенности ономастических единиц» рассматриваются вопросы произношения имен собственных. В диссертации впервые изучается произношение ономастических единиц на орфофоническом уровне. С этой целью рассматриваются различные особенности между лексическими единицами орфоэпии и орфофонии.

В диссертации выясняются проблема роста звука, падения звука, а также замена звука ономастических единиц. Выясняются факты роста звука и падения звука, и попытка сгруппировать и свести их в одну систему. Излагаются нарушение нормы на орфоэпическом и орфофоническом уровнях.

В Заключении диссертации обобщаются научные результаты, установленные в процессе исследования. В приложении к работе были даны примеры орфографии и орфофонии ономастических единиц.

THE ORTHOGRAPHICAL AND ORTHOPHONETICAL MATTERS OF AZERBAIJAN NAME-STUDY

SUMMARY

The dissertation consists of an introduction, two chapters, a conclusion, a list of literature used and a supplement.

In the introduction the actuality of the theme was proved, the object, subject, aim and duty of the investigation are determined, the scientific innovation, the scientific and practical importance were noticed, the main propositions for defending were put forward, the information about approbation and structure is given.

In the first chapter named "The orthographical peculiarities of name-study units in the Azerbaijan language", the theoretical aspects of orthographical rules' application on the different lexical levels which form the vocabulary are studied, the main peculiarities of the normalizing of name-study units' writing are come out. The formulating of the proper names combined in separate group due to the classification of name-study units, the determination matters of their writing rules are investigated. This chapter is divided into five paragraphs.

In the second chapter "The phonetic and orthophonic peculiarities of name-study units" the problems of pronunciation of proper names are investigated. The Azerbaijan name-study units' phonetic peculiarities are researched on the basis of ontoponym, toponym, ethnonym and other units. The pronunciation of name-study units are studied firstly on the orthophonical level in the research work. For this reason, the differences between the orthoepy and orthophony of the lexical units are investigated. The matters of sound rise, sound fall and sound substitution name-study units are researched complexly in the investigation. The name-study units with sound rise and sound fall factors are found, the attempts of growing and systemizing them are made. The destroying of norms in the orthoepical and orthophonical levels and the situations need the normalizing are determined.

The results gained in the process of the investigation were generalized in the "Conclusion". In the supplement, the examples dealing with the correct orthography and orthophony of name-study units are introduced.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ЗУЛЬФИЯ ФАХРАДДИН КЫЗЫ АЛИБЕКОВА

**ПРОБЛЕМЫ ОРФОГРАФИИ И ОРФОФОНИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОНОМАСТИКИ**

5706.01-Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ-2016